

УДК 793.38 (4-11)

Олександр КУРОЧКІН

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України
Київ (Україна),
alex-kuro@yandex.ru

Key words: *masquerade, mask, Carnival, Maslyana, dancing and entertainment.*

БАЛИ-МАСКАРАДИ НА ТЕРЕНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Alexander Kurochkin. Masked balls in Eastern Europe

The report traced the pathways of European aristocratic tradition costume masquerade balls in the lands of Ukraine and Russia.

Medieval festive entertainment ruling elite gradually democratizing and more becomes the property of the general urban population.

Маскарад (франц. *mascarade*, італ. *Mas-carate*) – костюмований бал з масками виник як аристократична версія та антитеза середньовічного карнавалу. Середньовіччя – суперечлива доба, яку можна характеризувати як темні часи, сповнені дикості й фанатизму і як оригінальну цивілізацію з притаманними їй етикетом, складною символікою, розвинутою системою церковних і світських ритуалів. Люди цієї доби яскраво і гостро відчували смак життя, постійно очікуючи кінця світу, вони відрізнялись особливою емоційною вразливістю, високо цінували публічність і видовищність. Представники знаті демонстративно наголошували своє багатство і соціальний статус через одяг, коштовності, пишні кортежі тощо, тоді як бідні не соромились виставляти напоказ свою вбогість і жебрацтво. Зі зміцненням феодално-державного суспільства істотно різниця між багатіями і бідними дедалі виразніше виявлялись не лише в матеріальному побуті, а й у сфері задоволенням духовних потреб й життєвих насолод.

Як свідчать історичні джерела, перші масковані зібрання знаті не змішані з натовпом простого люду відбувались при королівських дворах Франції, Іспанії, Італії, Польщі здебільшого під час карнавальних веселощів.¹

Коли і як бали-маскаради приходять у культурний простір України? Відомо, що й тут існували автохтонні традиції обрядового рядження, але не вони послужили підґрунтям для появи досліджуваного нами явища. На відміну від католиків, православним в цілому не характерний звичай відзначення карнавалу з його публічними веселощами і театралізованими процесіями. Для українців, росіян і білорусів кульмінацією всього святкового народного календаря, що відзначається особливою

насиченістю драматизованими обходами, іграми і виставами з масками здавна вважається не Масляна, а різдвяно-новорічний період, який тривав від 24 грудня по 6 січня за старим стилем.

Важливо наголосити, що на теренах України, як прикордонній смузі між католицьким Заходом і православним Сходом, зіштовхнулися дві ідеологічні концепції сприйняття сміху й святкової розваги. За спостереженнями Ю. Лотмана і Б. Успенського, в культурі Заходу сміх ніби відокремлений невидимим бар'єром від релігійних та етичних норм. Натомість православний Схід оцінює сміх немовби зсередини та знизу. Тому цей сміх належить «антисвіту» і є гріховним та кошунним². Непримириме ставлення діячів східної церкви до сміху й різних розваг добре ілюструють погляди відомого українського полеміста кінця XVI ст. І. Вишенського. Як апологет чернечого подвигу, він уважав, що «думки про вічне життя ніколи не сподобиться бачити розум, котрий блудить у сміхах, лайці, марнослов'ї, в кунштах, блазенствах, глумуваннях»³.

Немає сумнівів у тому, що саме через «польський коридор» в Україну прийшло багато нових соціальних і культурних досягнень Західної Європи доби ренесансу і бароко, а серед них: традиції міського самоуправління, магдебурзьке право, шкільна освіта, книг одрукування, модерні віяння в архітектурі, малярстві і скульптурі тощо. Вестернізації християн східного обряду суттєво сприяла Берестейська унія (1595–1596), внаслідок якої у «низовий» релігійний побут українців поступово впроваджувалися латинські стереотипи й моделі святкової поведінки, такі як вертеп, обходи із зіркою та інші. Повернута, за словами Д. Чижевського, обличчям на Захід Україна, на від-

міну від допетровської Росії, раніше познайомилася із світською розвагою європейської аристократії – балами й балами-маскарадами. Провідниками цих модних віянь на східних «кресах» Речі Посполитої виступали представники багатих і знатних магнатських династій польського та руського походження: Вишневецькі, Заславські, Збараські, Конецьпольські, Острозькі, Потоцькі, Радзивіли, Сангушки, Чорторійські та інші. У своїх фортецях-замках і світських палацах, побудованих італійськими і французькими архітекторами, вони заводили обстановку й етикет життєдіяльності, що своєю пишністю мало в чому поступалися розкішним королівським резиденціям Парижу і Варшави. Деяке уявлення про велич цих споруд дають рештки таких архітектурних комплексів України, як Ужгородський, Мукачівський, Збараський, Золочівський, Олеський замки, палаци Львова, Жовкви, Підгаєць та інших. На бучних бенкетях і святах, під мерехтіння сотень канделябрів, польське панство вигадувало елегантні па мазурки, польки і полонезу, які пізніше увійшли до золотого фонду європейського танцювального мистецтва.

Перше документальне свідчення про маскарад у Києві знаходимо у мемуарах Патрика Гордона. Описуючи своє перебування у місті над Дніпром протягом 1684–1685 рр., цей офіцер-ірландець, що був відряджений царським урядом в Україну для ведення фортифікаційних робіт, неодноразово згадує про різні свята. В його зображенні вони постають звичайно у чітко визначеній елітарній редакції, оскільки П. Гордон підтримував найтісніші стосунки з місцевою адміністрацією і правлячою верхівкою. Завдяки спілкуванню з іноземцями у побуті київської аристократії активно прищеплювалися традиції західноєвропейських урочистостей. Зокрема П. Гордон згадує про феєрверк, влаштований у день Різдва для гостей боярина, про святкові салюти з гармати. Особливий інтерес для нас становить запис щоденника від 28 грудня 1684 року: «Увечері всі були у Гордона, який давав бал-маскарад, що тривав майже до ранку»⁴. Різдвяні веселощі продовжувалися і наступного дня: «Товариство було у нижньому місті у бурмістра Івана Ностиця, звідки прийшли до Гордона і у нього танцювали до півночі»⁵. Виписки з цитованого щоденника в цілому дозволяють говорити про те, що за часів гетьманування Мазепи ініціатива в проведенні аристократичних свят з танцями належала іноземцям, тоді як місцеве панство віддавало перевагу

«сидячим» формам дозвілля за багато накритим столом.

Процеси запровадження західних форм культури на теренах православного Сходу значно пошвидко за часів правління Петра I. Намагаючись європеїзувати патріархальну країну, він проводив рішучі реформи у всіх сферах життєдіяльності держави, насильно, у наказному порядку, вводив у побут дворянства звичаї, стереотипи поведінки, моди європейської знаті. До широкої програми «перстворень» належала й популяризація публічних маскарадів, які виконували репрезентативно-пропагандистські функції. Особливою пишністю відзначалися масові видовища організовані 1722 року, з нагоди річниці Ніштадського миру й перевезення ботика Петра Великого з Москви до Санкт-Петербурга.

Кожний з цих маскарадів, незалежно від періоду року, проходив просто неба і полягав у театралізованій процесії, що включала до 1000 учасників, які йшли пішки, їхали верхи або пересувалися на спеціальних кораблях-колісницях. Костюмовані фігури були різномунітними: міфологічні – Бахус, Нептун, Сатир; історичні – давньоруські князі, Сципій Африканський; священнослужителі – князь-папа, кардинали, абати, єзуїти, півчі у вбранні «халдеїв»; етнографічні – японці, індійці, татари, турки, поляки; вбирались також у маски тварин і героїв італійської народної комедії. Цікаво, що сам Петро I і його дружина, додержуючись принципів карнавальної інверсії, завжди виступали в цих святкових імпрезах у селянському або солдатському одязі⁶.

XVIII вік небезпідставно вважають «граючим століттям». Церемоніально-ігрова стихія, в якій постійно жили королівські двори Парижа і Відня, служили прикладом для інших монархічних столиць Європи. Наслідуючи цей приклад, у Санкт-Петербурзі поруч з маскарадною процесією отримує прописку й аристократичний бал-маскарад. Правила і етикет цієї нової форми розваги на перших порах були невідомі «вищому світу» і тому їх доводилось пояснювати і регламентувати. Показове в цьому відношенні офіційне «Оголошення» до публічного маскараду 1751 року, підготовлене гофмаршалом Нарішкіним при дворі імператриці Єлизавети Петрівни. Документ містить ряд цікавих подробиць і тому його варто навести з деякими купюрами. «Ея импер. величество изволило указать имяннымъ своего императорского величества указомъ в нынѣшнемъ декабрѣ мѣсяцѣ послѣ высочайшего Торжества рождением ея императорскаго вели-

чества, то есть по прошествіи 18 числа, при дворѣ ея императорского величества быть публичному маскараду против таковыхъ, каковы прежде были, на который прїѣздъ имѣтъ всѣм придворнымъ и знатнымъ персонамъ и чужестраннымъ и всѣму дворянству с фамиліями, кроме малолѣтних, точію въ однихъ только доминахъ ..., какъ мужска, такъ и женска полу. И притомъ, чтобъ всѣ были в баутахъ**, которые-бы были до самой маски, чтобъ щекъ и шеи не было-бы видно и для того отнюдь оныхъ баутовъ не было-бъ сдѣланныхъ изъ флеровъ и женскому полу быть въ малыхъ фишбенахъ***. А кромѣ онаго сорту маскарадного платья никакого другаго одѣянія не употреблять... И чтобъ на ономъ маскарадномъ платьѣ мишурнаго убранства и въ тѣхъ убранствахъ хрусталеи нигдѣ не было, да не имѣть же при себѣ никакихъ оружій; и кто не дворянинъ, тотъ-бы во оный маскарадъ быть не дерзиль под опасеніемъ штрафа...»⁷

Отже, можемо констатувати, що вже з середини XVIII ст. у імператорському Санкт-Петербурзі, як і в інших європейських столицях, бали-маскаради стають характерною рисою культури і побуту «вищого світу». Варто звернути увагу і на згадану в цитованому «оголошенні» заборону носити при собі зброю. Справа в тім, що в атмосфері святкового збудження і анонімності масових зібрань «під маскою» нерідко траплялися різні неприємні ексцеси. Широкого розголосу, зокрема, набула трагічна подія 16 березня 1792 року: під час балу-маскараду у стокгольмській опері був смертельно поранений король Густав III, який став жертвою змови ворогів-аристократів.

Прикметно, що у католицькій резиденції - Відні, де до ХУІІІ століття буяли веселі вуличні карнавали, ця традиція була штучно перервана.

Імператриця Марія Терезія /1717-1780/ з міркувань безпеки, головне - боячись терористичних актів "усім станам також дворянам" під загрозою строгих штрафів заборонила носити маски на обличчі в публічних місцях. Як своєрідна компенсація для дворянства влаштовували великосвітські бали у залах редут Хофбурга. Двірцевий етикет строго лімітував

* доміно (франц., італ. domino, від лат. dominus – пан). Маскарадний костюм – довгий одяг з каптуром

** баута – венеціанська біла півмаска, нерідко облямована чорною бородою

*** фишбен (нім. Fischbein – китовий вус, широка спідниця на каркасі з китового вусу)

номенклатуру маскарадних образів, відсікаючи маски непристойні або з політичним підтекстом.⁸

Нерідко маскаради обмежувалися гендерним травестуванням: чоловіки переодягалися у жіноче, а жінки в чоловіче вбрання і при цьому не одягали маски на обличчя. Подібні маскаради називалися «метаморфозами». Відомо, що дуже полюбляла вбиратися у військові строї імператриця Єлизавета. Вже в перші місяці свого правління вона встигла на придворних святах і маскарадах одягнути мундири усіх своїх полків⁹.

У другій половині XVIII ст. у Північній Пальмірі намітилась тенденція до поступової демократизації запозичених із Заходу форм святкового дозвілля. Вже в роки правління Петра III стали влаштовувати так звані «вільні маскаради», що нагадували вже відомі нам польські редути. Купивши квиток за 3 карбованці, люди різного стану, яким був закритий доступ до Зимового палацу, могли тут потанцювати, випити, повечеряти і пограти в карти.

Широкого розмаху культура маскарадів набула в «Катерининську» добу, позначену розквітом «алегоричних» маскарадів.

Грандіозний історичний маскарад під назвою «Торжествуюча Мінерва» був Влаштований 1763 року у Москві на честь коронації Катерини II. Режисером цього помпезного торжества, в якому було задіяно 4 тисячі людей у масках і 200 колісниць, виступив відомий російський актор Ф. Волков. Створення супровідних віршів і хорів було доручено письменнику М. Хераскову й драматургу і поету О. Сумарокову. Цікаво, що для участі в цьому маскарадї спеціально привозили кращих танцюристів з гетьманської резиденції у Глухові.

Поширенню європейських моделей великосвітської розваги на просторах Російської імперії сприяли ритуалізовані помпезні подорожі правлячих осіб з великим почтом царедворців. Відомо, що після ліквідації Запорозької Січі (1775) і приєднання Кримського ханства до Російської імперії (1783) Київ став транзитним центром шляху пересування царського двору з півночі на узбережжя Чорного моря й назад. Спеціально для зручностей імператорської родини у місті над Дніпром був побудований величний Маріїнський палац. Кожний візит представників дому Романових до Києва обставлявся цілою низкою пишних церемоній і різних візитів. Так, під час славнозвісної подорожі Катерини II до Криму у 1787 році, вона затрималась тут зі своїм двором на три місяці. Щоденно офіційні прийоми, бали, обіди, відві-

дини церков і монастирів змінювали одні одних. «Всі ці дні, писала імператриця своєму німецькому кореспонденту Гримму, ми провели у балах, святах, маскарадах, а сьогодні у понеділок, настав, Слава Богу, піст і поклав кінець усій цій метушні»¹⁰.

Істориками культури помічено, що саме в роки правління Катерини II та її сина Павла на великосвітських зібраннях відбувся перехід від лицевих масок до повноцінних маскарадних костюмів, колір яких міг строго регламентуватися. У цей же період набули розповсюдження маскаради на честь перемог російської зброї, як такий, наприклад, що відбувся з нагоди успішного штурму турецької фортеці Ізмаїл (1791).

Загалом XVIII століття можна визначити як час формування культури аристократичних балів-маскарадів у Росії, тоді як наступний XIX вік ознаменувався пишним розквітом цього розважального жанру. Перемоги над турками і Наполеоном, поділи Польщі зробили Росію однією з найвпливовіших країн Європи. Зростаючу могутність і амбіції країни її правляча верхівка намагалась демонструвати й чисто зовнішньо через архітектуру й пишність аристократичних святкових розваг.

У становій структурі російської монархічної держави провідну роль займало дворянство. Виключне становище цієї верстви наголошувалось через відокремленість і навіть замкненість у власному середовищі. У дискурсі аристократично-дворянської культури бали займали особливе місце як своєрідне громадське дійство й форма соціальної організації дворянського стану. Вміння гарно танцювати і вільно триматися у товаристві входило до обов'язкового кодексу благородних манер. «Але найбільша перевага танців, – наставляв свого сина англійський граф Честерфільд, – в тому, що вони завжди вчать тебе мати привабливий вигляд, гарно сидіти, стояти і ходити, а все це по-справжньому важливо для людини світської»¹¹. Складні танці кінця XVIII – першої половини XIX ст. вимагали хорошої хореографічної підготовки і тому навчанню відповідних навичок приділялась велика увага. М. Давидом у своїх спогадах відзначає, що уроки танців, звичайно, проходили з дітьми із інших родин: «підлітки обох статей завчасно навчалися не лише хорошим манерам і грації, але й мистецтву флірту»¹².

Класичний великосвітський бал, яскраві описи якого знаходимо у поетичному романі О. Пушкіна «Євгеній Онегін» та в епопеї Л. Толстого «Війна і мир», проходив за певним, усталеним у дворянському побуті риту-

алом. На рубежі XVIII–XIX ст. було прийнято відкривати бал польським танцем або полонезом. Він увійшов в моду за часів Катерини II і тривав близько 30 хвилин. Цей танець можна назвати урочистою процесією, під час якої кавалери і дами сходились й розходились, перекидаючись окремими фразами. Тому полонез нерідко називали «ходячою розмовою».

Наступним танцем був вальс, про який О. Пушкін писав:

Однообразный и безумный,
Как вихорь жизни молодой...

Хвилеподібні рухи вальсу, коли партнер, обхопивши даму за талію, кружляв її по залу, були ідеальними для романтичних відносин. Саме в цьому танці спалахує перша іскра кохання між Наташею Ростовою і Андрієм Болконським.

Мазурка, яка прибула в Росію з Парижа в 1810 р., вважалася серединою балу. Це швидкий, імпровізаційний танець, що відрізнявся безліччю вибагливих фігур. Дама в ньому йшла плавно і граціозно, в той час як кавалер виявляв активність, роблячи стрибки-антраша, під час яких він повинен був вдарити ногою об ногу тричі. Майстерне пристукування каблучками надавало мазурці особливого молодецького шарму. Тут знову можна процитувати О. Пушкіна:

Мазурка раздалась. Бывало,
Когда гремел мазурки гром,
В огромной зале все дрожало
Паркет трещал под каблучком,
Тряслися, дребезжали рамы...

Мазурку танцювали в чотири пари й при цьому дозволялося вести світські розмови. З часом малюнок цього танцю став більш спокійним і граціозним. Напевне в такий спосіб танцювали мазурку Вронський і Анна Кареніна з відомого роману Л. Толстого, дія якого відбувалася вже в добу паротягів.

Після мазурки наступала черга контраданса або кадрили. Якщо дозволяло приміщення, котраданс завершувався галопом. Зазвичай останнім номером програми балу був веселий котільйон. Це танець гри з багатьма турами, де партнери обирали один одного за «якістю», кольором, якимись атрибутами, для чого учасники роздавали букетики квітів, розетки, карти тощо.

На світських балах часів Олександра I крім основних танців могли виконувати й інші старовинні – екосези, англези, польки. Все залежало від моди і смаків організаторів імпрези. Після танців, як правило, для гостей влаштовували вечерю, де гостей пригощали

шампанським сухим вином і фруктами. Дворянський бал виконував не лише соціально-престижну, а й матримоніальну функцію. Це була школа спілкування, де фліртували, закохувалися, вибирали наречену або жениха.

На рубежі XVIII–XIX ст., після входження Правобережної України до складу Росії й утворення у 1797 р. Київської губернії, Київ стає губернським містом, а згодом адміністративним центром усього Південно-Західного краю. Ці важливі зміни політичного характеру в цілому сприяли піднесенню економіки і культури міста. Губернський Київ був нудним містом, де громадські розваги і веселощі лише зрідка порушували одноманітні сірі будні. Взагалі, культурні розваги киян того часу, зокрема у святкові дні, не відзначались ні багатством, ні різноманітністю. Це стосується передусім представників так званого *beau monde* – «вищого світу», для яких дозволя становило головний зміст життєдіяльності. Найхарактерніша форма проведення часу в свята для аристократії Києва – бали, що нерідко відбувалися у будинку-резиденції військового губернатора. З щоденника митрополита Серапіона від 30 серпня 1810 р. довідуємось, що «З нагоди царських іменин був у військового губернатора М. О. Милорадовича хороший феєрверк з гарматною пальбою. І народу була тьма до півночі, й був бал і угощення «велике» всім»¹³.

Нетривалий період урядування М. Милорадовича (1810–1812 рр.) ознаменувався блискучими балами і шумними гуляннями, про які ще довго згадували київські старожили. Особливою популярністю користувалися бали і раути, що влаштовувалися у Царському саду на Печерську, де публіку розважала музика захована в куртинах.

У 1811 р. у Києві побував французький граф-рояліст де Лагард, який залишив спогади про відвідини великосвітського балу у київського генерал-губернатора. За його словами: «Сади були ілюміновані до самого низу гір і в хащах дерев сховані були хори музики, які надали цій прекрасній ночі якийсь чарівний колорит. За декілька днів перед цим розіслані були гінці до дам, які майже всі тепер по селах. Генерал відкрив бал з однією з найчарівніших осіб, яку я бачив у житті, панею Давидовою, вродженою Аглаєю де-Грамон». Не менше вразила француза і вечерея. Пізно вночі публіці був запропонований концерт у виконанні іноземних артистів – скрипаля і віолончеліста. Потім танцювали до самого ранку. О 9 годині був поданий в сад сніданок»¹⁴.

Відомо, що для організації офіційних балів і раутів у «високоурочисті дні» з державної казни відпускались спеціальні кошти, але нащадок старовинного дворянського роду заснованого вихідцями з Сербії й ушлявлений герой багатьох військових баталій граф Мелорадович, любив приймати гостей так розкішно, що ніяких дотацій не вистачило і він завжди опинявся у боржниках.

Бали київської знаті початку XIX ст., хоча й влаштовувалися цілком на «європейський манір», зберігали певні ознаки місцевого колориту. Як відзначає В. С. Іконніков, на них «можна було бачити і малоросійську метелицю, і голубця, і козачка; танцювали і поросійськи, і по-циганськи, але завжди танці повинні були розпочинатися польським і закінчуватися алагреком. Вальсів ще не знали»¹⁵.

На відміну від світських балів, що були привілеєм дворянської верстви й міської аристократії, маскаради (бали-маскаради) збирали більш демократичну публіку: на них, як і до театру, міг прийти кожний, хто купував вхідний квиток. Слід зазначити, що не всі маскаради супроводжувалися танцями. Там же, де без танців не обходилося, вони не були головною принадою зібрання – найважливіше призначення маскарадів полягало у відпочинку від способу життя, регламентованого нормами етикету, це була «зона інтенсивного між особового спілкування»¹⁶.

У 30-х роках XIX ст. гучної слави у Петербурзі зажили бали-маскаради, які влаштовував марнотратний багач В. Енгельгардт. За власні кошти він збудував на Невському проспекті спеціально прилаштований для масових заходів великий будинок, який мав виконувати ті ж самі функції, що й славнозвісний паризький Пале-Рояль. На публічних маскарадах в будинку Енгельгардта стиралися шаблі соціальної ієрархії. За словами Ю. М. Лотмана «принципове змішання відвідувачів, соціальні контрасти, дозволена розпусність поведінки, яка перетворювала енгельгардтівські маскаради у центр скандальних історій і чуток – все це створювало протипагу Петербурзьких балів»¹⁷. Крім будинку Енгельгардта, в ті ж роки платні бали-маскаради регулярно проходили у Зимовому палаці. О 8-ій годині вечора його розкішні зали наповнював строкатий натовп людей, перебраних у костюми представників різних соціальних станів і етнічних груп Росії. Маски танцювали і веселилися під звуки музики. За окрему плату бажаночих пригощали чаєм, медом та іншими солодощами.

Церемоніальна манірність і етикет, характерні для великосвітського балу, на маскараді

втрачали свою чинність. Тут панувала атомсфера жартів, вільного, невимушеного спілкування, де анонімність маски скасовувала звичайні правила і табу. Цю характерну особливість маскарадних зібрань слушно підмітив М. Лермонтов:

Под маской все чины равны

У маски ни души, ни званья нет – есть тело.

И если маскою черты утаены,

То маску с чувств снимают смело¹⁸.

Цікаво, що на маскарадах намагалися не з'являтися разом сімейні пари, тут зверталися один до одного на «ти», що наголошувало статево і станову рівність. Першість у спілкуванні (на відміну від буденного життя) надавалася дамам: вони мали право зачіпати чоловіків і говорити з ними на різні теми. Як відзначав Ю. М. Лотман, маскарад грав роль «організованої дезорганізації», «запланованого і передбачуваного хаосу»¹⁹.

В основі лермонтовської драми «Маскарад» лежить любовна інтрига з ознаками адюльтери, що відбувається під покровом маски. Цей же сюжет маскарадного флірту обігрується в опереті Йогана Штрауса «Летюча миша» та в інших творах літератури й театрального мистецтва. Дійсно, публічні маскаради вважались зручним місцем для різного роду амурних авантур, тут, за словами М. Лермонтова, можна було «подцепить любую»²⁰. Все це підтверджує тезу про те, що маскаради успадкували від свого історичного попередника – карнавалу рудименти еротичної свободи в умовах святкового буття.

У Києві, як і Петербурзі, на початку XIX ст. існували приватні розважальні заклади, що віддалено нагадували пізніше клуби. Походження цих закладів якоюсь мірою пов'язане з Польщею, на що вказує вже відома нам назва – редута (первісно – костюмований бал, маскарад). Власники редут переслідували чисто комерційні цілі. Вони влаштовували не лише платні бали-маскаради, а й концерти і театральні вистави. Діяльність редут продовжувалась ще кілька десятиліть після появи у Києві міського театру (1803 р.).

Велике пожвавлення в одноманітне життя губернського міста вносили ярмарки. За відомостями М. Закревського протягом року їх відбувалося у Києві сім. Особливим розмахом відзначався Хрещенський або Контрактовий ярмарок, перенесений у Київ з Дубно у 1797 р. Щорічно на нього з'їжджалися тисячі купців, поміщиків, промисловців з багатьох міст України, Росії та з-за кордону. Німець О. Гун, який

побував на київських контрактах на початку 1800-х років, дивувався їх багатолюдності і відзначав, що «сміливо можна порівнювати Київ з Лейпцігом».

Контракти у Києві першої половини XIX ст. носили становий характер, обслуговували насамперед дворян, землевласників і поміщиків, тому в документах їх нерідко називали «контрактовим дворянським зібранням». Ця орієнтація на «вищі стани» відбивалась і на святково-розважальній програмі Контрактового ярмарку.

За традицією він відкривався вранці молебнем і церковною процесією, увечері дворянство давало в Контрактовому будинку на Подолі бал на честь генерал-губернатора. Бали, що проходили тут у період ярмарку майже щоденно, відзначались пишністю й крикливими розкошами. Можновладні магнати і поміщики – власники тисяч кріпосних душ – хизувалися один перед одним щедрістю і багатством. На одному з таких вечорів господар вітав кожную даму букетом за 10 польських злотих, на іншому лише цукерки обійшлися в 100 дукатів²¹.

Рікою лилося шампанське, бучна гульня доповнювалась шаленою картярською грою: за ломберним столиком за кілька годин промотувалась батьківська спадщина, цілі маєтки з сотнями кріпосних селян. У колах аристократії в ті часи говорили, що «Варшава танцювала, Краків молився, Львів закохувався, Вільна полювала, а старий Київ грав у карти»²². На контракти провінційні дворяни привозили своїх дочок-відданиць й таким чином контрактові бали ставали справжніми ярмарками наречених.

Споруджений на початку XIX ст. у стилі класицизму, Контрактовий будинок не раз ставав місцем урочистих прийомів і балів з нагоди приїзду до міста можновладних і коронованих осіб. У 1830 р., коли Київ відвідав імператор Микола I, хронікер відзначав: «1-го червня слухав обідню в Софійському соборі, вечором відвідав бал, даний дворянством і громадянами у Контрактовому будинку»²³. Відомо, що під час цього візиту цар наказав місцевим урядовцям змінити польські мундири на звичайну чиновничу форму загальногосійського зразка. Це нововведення було сприйнято негативно й послужило ще одним приводом невдоволення польських поміщиків й шляхти, яке вилилось невдовзі у повстання 1830–31 років.

Центром зібрань вищої аристократії Києва був Дворянський клуб, заснований у 1838 р. Святкові бали і маскаради становили головну статтю його прибутку. Протягом року їх влаш-

товувалося до 40²⁴. Про культурні запити Дворянського клубу говорить той факт, що він випишував лише одну газету – «Тигоднік». До участі у святкових та інших заходах цієї привілейованої установи допускались тільки її члени, коло яких визначалося станом належністю й щорічним внеском у сумі 25 крб. Громадська діяльність Дворянського клубу обмежувалась переважно грою в карти і на більярді.

Такою ж замкнутою організацією зі своїми святами і традиціями був Купецький клуб Києва, який спочатку розміщався у Контрактовому будинку на Подолі, а потім у власному спеціально побудованому помешканні на початку Хрещатика (нині це філармонія). Тут влаштовувались концерти, новорічні сімейні вечори, давалися бали, що своїм блиском намагались перевершити дворянські зібрання. Святкова атмосфера балу у клубі купецького зібрання на зламі 60–70-х років XIX ст. реалістично відображена у повісті І. С. Нечуя-Левицького «Хмари». «Оркестр ударив веселу польку, і музика полилась по залі й ніби вдарила електричними течіями по молодих нервах, по молодих душах. З усіх кінців зали посипались на паркет пари»²⁵. За свідченням письменника вже в цей період бали влаштовували не лише у клубах, а й в приватних будинках заможних киян з нагоди іменин та інших сімейних свят.

За традицією, що прийшла із Західної Європи, маскарадним сезоном у Російській імперії вважався період від Нового року до Масляної включно. З початком Великого посту згідно з релігійним каноном бучні публічні розваги тимчасово припинялися аж до Великодня. «Перший тиждень великого посту – зазначає киевознавець Г. Григор'єв, – нагадував траурне похмілля: всі видовища й розваги були заборонені. Такий же порядок зберігався на четвертому і сьомому тижнях»²⁶. Календарна приуроченість маскарадів підтверджується документальними повідомленнями. Так, за спогадами харківського старожила, «З маскарадів найвидатніший був, як пригадую, у четвер на масляній 1835 року, в будинку дворянського зібрання, в якому брало участь близько трьох сотень масок, у вишуканих багатих костюмах. Такі маскаради рідкість і в столицях, за відгуками багатьох»²⁷.

З матеріалів "Київської старовини" дізнаємось про перебіг веселощів на балу в офіцерському клубі м.Єлизаветграді /нинішній Кіровоград/ на початку XIX ст.. Тут на масляну для маскараду з обручів і паперу спорудили корабель без дна, в який помістили чотирьох дам і стільки ж кавалерів, вбраних веслярами. Інша

колективна маска зображувала млин-вітряк, який обертали сховані під ним три офіцери.²⁸

Період Масляної як сезон балів характеризує і газета «Киевлянин» від 15 лютого 1866 року. Тут читаємо: «...давно вже не було у Києві такого шумного, веселого зимового сезону... Балів безліч: бал на балі їде, балом поганяє. Маскаради, концерти, порядна опера, пречудовий театр – все є, чого тільки душа бажає». З цього ж повідомлення дізнаємось про те, що на костюмований бал, який першого лютого давав генерал-губернатор краю «Майже всі танцюючі дами з'явилися, одягнутими маркізами, і ця у вищому ступені різноманітна одноманітність справляла чарівний ефект»²⁹.

Традиційним місцем «простонародних» масових святкових гулянь киян вважалась Володимирська гірка. Тут, за свідченням І. С. Нечуя-Левицького, на терасі біля пам'ятника св. Володимира (встановлений 1853 р.) цілком безплатно і спонтанно веселились у святкові і вихідні дні сільські заробітчани і мешканці пролетарських околиць міста. На ці зібрання, неначе на сільську «улицю», молоді люди приходили у народному вбранні, хлопці грали на балалайках українські пісні до танців й без особливих церемоній залицялися до дівчат³⁰. Наголошуючи соціальний контраст у сприйнятті танцювальних розваг, доречно згадати про те, що в українській народній свідомості, не без впливу церкви, вони отримали ірреальне, демонологічне забарвлення й нерідко асоціювалися з відьомським шабашем і відьомськими оргіями. По всій Європі були поширені уявлення про «відьомські кільця» – витолочені кругові лисини на траві, які вважались місцем танців відьом з чортами. Зображення балу нечистої сили під акомпанемент народних музик – бубоніста і скрипаля знаходимо серед етнографічних малюнків Ю. Павловича, які зберігаються у фондах ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. У цій же серії малюнків звертає на себе увагу ескізний сюжет «аристократичний бал», де присутні ті ж самі музики, але замість чортів і відьом хвацько витанцювують чоловіки у фраках й жінки у широких бальних сукнях³¹. Можна гадати, що цю сценку Ю. Павлович зобразив з природи, яку спостерігав у танцювальних салонах України дореволюційної доби.

Деякі цікаві факти щодо розкриття досліджуваної теми знаходимо в оповіданні Олени Пчілки "Маскарад", опублікованому в галицькій "Зорі" 1889 р. Героїні цього оповідання - київські дами, що явно належать до заможної верстви, готуючись до маскараду на Водохрещі у клубі,

шиють собі доміно, а необхідні маски купують у "парикмахерській". За свідченням письменниці, на святі у "юрбі жадаючих втіхи" можна було побачити людей вбраних "Мефістофелем", "черничкою", "туркенею", "українкою", "російською бояринею" тощо. Цікава деталь: маски не говорять, а "пищать", спотворюючи свої голоси, очевидно, для того щоб не бути впізнаними.³² Як і в згаданому вище однойменному поетичному творі М.Лермонтова у "Маскарад" О.Пчілки обігрується сюжет любовного флірту, для якого анонімне спілкування під покровом маски створює найсприятливіший ґрунт.

Зібрані нами факти підтверджують тенденцію до поступової демократизації такої специфічної форми святкової розваги як бали-маскаради, що довгий час були привілеєм beau monde - "вищого світу".

ЛІТЕРАТУРА:

¹ Див.: Курочкін О. З ранньої історії балів-маскарадів // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Збірник наукових праць. Вип.18. - Т.П.- Рівне, 2012.- С.26-31.

² Лотман Ю., Успенский Б. Новые аспекты изучения культуры Древней Руси // Вопросы литературы. - 1977. - № 3. - С. 156.

³ Вишенський І. Твори. - К., 1986. - С. 43.

⁴ Киев в 1684-85 годах по описанию служилого иноземца Патрика Гордона. - К., 1875. - С. 16.

⁵ Там само.

⁶ Див. детальніше: *Всеволодский (Гернгросс) В.* История русского театра. Т. I. - Л.-М., 1929. - С. 360-364.

⁷ Струков Д. Придворные маскарады в 1751 г. // Русская старина. - 1891. - № 10. - С. 220-221.

⁸ Див.: Becker-Huberti M. Lexikon der Bräuche und Feste. Freiburg-Basel-Wien, 2007.- S.192.

⁹ Див.: Колесникова А. Бал в России XVIII - начало XX века. - СПб., 2005. - С. 244.

¹⁰ Цитую за: *Иконников В.* Киев в 1654-1855 гг. Исторический очерк. - К., 1904. - С. 51-52.

¹¹ Честерфилд. Письма к сыну. Максимы. Характеристики. - Л., 1971. - С. 10.

¹² Цит. за: *Муравьева О. С.* Как воспитывали русского дворянина. - С.Пб., 1998. - С. 182.

¹³ *Иконников В. С.* Киев в 1654-1855 гг. - К., 1904. - С. 106.

¹⁴ Там само. - С. 107.

¹⁵ *Иконников В. С.* Знач. праця. - С. 74.

¹⁶ *Дуков Е.* Бальная культура России XVIII - первой половины XIX века // Музыкальная академия. - 1996. - № 3-4. - С. 68.

¹⁷ Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII - начало XX века). - СПб., 1994. - С. 101.

¹⁸ *Лермонтов М. Ю.* Полное собрание сочинений. Драмы и трагедии. - Т. III. - М., 1947. - С. 18-19.

¹⁹ *Лотман Ю. М.* Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII - начало XX века). - СПб., 1995. - С. 100.

²⁰ *Лермонтов М. Ю.* Знач. праця. - С. 27.

²¹ *Иконников В. С.* Знач. праця. - С. 350.

²² Там само. - С. 108-109.

²³ *Иконников В.* Знач. праця. - С. 156.

²⁴ Там само. - С. 338.

²⁵ *Нечуй-Левицький І. С.* Хмари // Зібрання творів у десяти томах. - Т. II. - К., 1965. - С. 248.

²⁶ *Григор'єв Г.* У старому Києві. - К., 1961. - С. 128.

²⁷ *Багалея Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования. - Т. II. - Харьков, 1912. - С. 937.

²⁸ Див.: Южно-русский город в начале текущего столетия /Из дневных записок А.С.Пишчевича/ //Киевская старина.- 1886, № 1.- С.175.

²⁹ Киевлянин. - 1866. - 15 февраля.

³⁰ Див.: *Нечуй-Левицький І. С.* Вечір на Владимирській горі // Зібрання творів у десяти томах. - Т. IX. - К., 1967. - С. 88-89.

³¹ Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. - Ф. 14-2/23. - Арк. 10.

³² Пчілка О. Маскарад //Зоря. - 1898.- Число 4. - С.74-76.

Alexander Kurochkin. BALS MASQUES EN EUROPE DE L'EST

Le rapport a tracé les voies de dissémination des traditions aristocratiques européennes sur les bals masqués sur les terres de l'Ukraine et la Russie. Les animations festives médiévales de l'élite se sont peu à peu démocratisées et ont devenu propriété de la population urbaine.

Mots clés: Bal masqué, masque, carnaval, danse et animation

Курочкин Александр. БАЛЫ-МАСКАРАДЫ НА ТЕРРИТОРИИ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ.

В сообщении прослеживаются пути распространения европейской аристократической традиции костюмированных балов-маскарадов на землях Украины и России. Средневековое праздничное развлечение господствующей элиты постепенно демократизируется и становится достоянием более широких слоев городского населения.

Ключевые слова: маскарад, маска, карнавал, Масленица, танцы, развлечения.